

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

A társadalomkutatás térbelisége Pénzes J. (szerk.) (2018): Falu, város, periféria: határon innen és túl (Didakt Kft., Debrecen, 374 o.)

KOZMA TAMÁS

KOZMA Tamás: professzor emeritus, Debreceni Egyetem, Felsőoktatási K+F Központ; 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; kozmat3@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6971-8104>

Tamás KOZMA: professor emeritus, Centre for Higher Education R&D, University of Debrecen; Egyetem tér 1., H-4032 Debrecen, Hungary; kozmat3@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-6971-8104>

Ez az emlékkönyv nem azért érdekes és fontos, mert a szerzői mindenfelől érkeztek: földrajzilag is, tudományosan is – írja előszavában a szerkesztő. Sem nem azért, mert bemutatja a társadalomföldrajz lehetséges kapcsolódásait. És még azért sem, mert egy együttműködő kört, egy „iskolát” jelenít meg. Hanem azért, akiről szól. Pénzes János, a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszékének adjunktusa Süli-Zakar Istvánról, a tanszék alapítójáról, az egyetem nemrég elhunyt professzoráról szerkesztett emlékező kötetet.

A *Falu, város, periféria* hat fejezetből áll. Az elsőbe olyan tanulmányok sorolódtak, amelyek a térszerkezettel, valamint területi folyamatokkal foglalkoznak (Debrecen Molnár Ernőtől és munkatársaitól, a borsodi iparvidék Kristóf Andreától és Kókai Sándortól, Zemplén és a Hegyköz Hanusz Árpádtól és Drotár Nikolettől). Olyan alapvetéseket is olvashatunk itt, amelyek a társadalomföldrajz egészének problematikáját érintik. Például az „elérhetőséget” Magyarország fejlettségének vizsgálatában (Tóth Géza), az urbanizáció új jelenségeit (Bujdosó Zoltán), vagy Nemes Nagy József alapozó tanulmányát a territorialitásról, amelyet kívánatos lenne a társadalomtudományi alapvetések közt tanítani.

A második fejezet a szociálgeográfia és a társadalomkutatások összefüggéseit rajzolja föl. A régiesen hangzó kifejezés történetiségére utal, valamint arra, hogy a társadalomföldrajzos át-átlép más társadalomkutatás területére, mert ott is van érvényes mondanivalója. Így kerülhetnek a társadalomföldrajzhoz az

1910-es népszámlálás anyanyelvi jellemzői (Csüllög Gábor), Kárpátalja vallási szerkezete 1915-ben (Fodor Gyula és munkatársai) vagy a Zselicség népesség-földrajzi folyamatai 1910-től (Bajmócy Péter és Makra Zsófia). A szociálgeográfia azonban nem csak a történelemmel tart kapcsolatot. Két tanulmány is foglalkozik az ún. roma (cigány) kérdéssel, egyúttal bemutatva a néprajzban kialakított esettanulmányozás társadalomföldrajzi alkalmazását (Jász Erzsébet és munkatársai, valamint Péntes János és szerzőtársai).

A politikai földrajz izgalmas kérdéseivel a harmadik fejezet foglalkozik. Bár az itt közölt tanulmányok ugyancsak lazábban kapcsolódnak a társadalomföldrajzhoz, valamennyi érdekes, egyik-másik pedig egyenesen izgalmas olvasmány: Közép-Európáról (Mező Ferenc), a Balkánról (Pap Norbert), Kárpátaljáról (Gulyás László), a Partiumról (Szilágyi Ferenc). Itt olvashatunk a politikai földrajz pártpolitikai jelentőségéről (a Magyarországon ismeretlen kassai Darabos László életútja kapcsán, Hajdú Zoltán tollából), valamint a választási körzetek átrajzolásának problémáiról nemzetközi kontextusban és Magyarországon (Kovács Zoltán és Vida György).

A Határmentiség és határon átnyúló kapcsolatok című fejezet tanulmányai annyi év után még mindig tükrözik azt a lelkesedést és izgalmat, amellyel az 1989/90-es fordulat közben és utána légiesedni látszó határainkat fölfedeztük. Tekintve az emlékkönyv központi alakját és a kezdeményezőket, elsősorban a magyar-román határról esik szó; de erről mindkét oldal szerzőitől (Ioan Horga, Constantin-Vasile Țoca, Luminița Șoproani). Történeti, statisztikai és szociológiai vizsgálatok mutatják, mennyire „légiesedtek” a határok és mennyire nem (pl. Csordás László). Az átfogóbb írások pedig olyan általánosabb kérdésekkel foglalkoznak, mint a határmentiség (periferiális vagy kitüntetett térség, Péntes és munkatársai), az eurorégiók (Pál Ágnes, Ambrus L. Attila) vagy éppen a migráció (Mészáros Edina, Polgár István).

Az Alföld mindig is elkülönült a társadalomkutatásban, történeti, néprajzi, nyelvtörténeti, régészeti stb. szempontból. Ezért foglalkoznak külön tanulmányok az Alföld-kutatással (Az Alföld a rendszerváltás előtt és után). A rendszer-változás – az, ahogyan végbement és az, amit maga után hagyott – a Kádár-korszak Alföldje számára súlyos hátrányokat okozott, fölerősítve a Dunántúl és a Tiszántúl szétszakadásának folyamatait (Csatári Bálint, Baranyi Béla). Ez a társadalomföldrajz talán legismertebb, a közvélemény figyelmére leginkább számot tartó eredménye. Az itt megjelenő írások sokoldalúan dokumentálják ezt, néprajzi, szociográfiai (Balcsók István, Szarvák Tibor), statisztikai (Kormány Gyula), környezetvédelmi (Gál András és munkatársai) tanulmányokban, tudományos esszéktől az életrajzi vallomásokig (Forray R. Katalin).

A területfejlesztés a másik olyan téma, amely nemcsak a tudományos közösség belügye, hanem közfigyelmet és politikai akaratot is igényel (A területfejlesztés kihívásai és eszközei). Ezt célozta meg a LEADER program, amelynek megjelenését és hatásait érdemes összehasonlítani Európa keleti és nyugati felében (Patkós Csaba). Egy térség stagnálását a kutató állapíthatja meg – a térség,

a települések „helyi hősei” viszont a kitörési pontokat keresik. Számos kitörés adódik a sportrendezvényektől a gazdasági *start-up*-okig, a turizmustól az élelmiszergazdaságig (Kozma Gábor és munkatársai, Dorogi Zoltán és Radics Zsolt, Remenyik Bulcsú és Dávid Lóránt, Abonyiné Palotás Jolán). Napjaink „kitöréspolitikájában” – különösen az erőforráshiányos térségekben – még mindig az oktatás és a kultúra a legfontosabb (lásd Teperics Károly és Czimre Klára alapos tanulmányát a K+F-tevékenységek területi jellemzőiről vagy Kovács Tibor hangulatos cikkét a „kultúraalapú városfejlesztésről”). (A tanuló régiók vizsgálata, a társadalmi innováció területi terjedése sajnálatosan hiányzik innen; ami azért kár, mert izgalmasan ellenpontosná a közvéleményben megkövesedett és a médiában közhelyszerűen emlegetett Dunántúl-Tiszántúl dichotómiát.)

A tér fogalma a társadalomkutatásban – itthon legalább is – az 1960-as évektől jelent meg. Párhuzamosan követhető a szociológiában a statisztikai alapú struktúrakutatásokkal, azok egyfajta ellenpontosításaként. Amint az empirikus társadalomkutatás kibújt a marxista társadalomfilozófia köpenyéből, mintegy negyedszázadra a társadalmi rétegződés és a mobilitás kutatása vált uralkodóvá. Az 1970-es években a szociológiát már-már azonosították a társadalmi struktúrakutatással, a szociológust pedig a kérdőívezővel és a matematikai-statisztikai elemzővel. Késett annak tudatosítása, hogy a társadalom tagjai nemcsak lebegnek valahol a filozófiai űrben, képzeletbeli lajtorjákon le-föl szaladgálva (mobilitás), hanem a földön járnak, adott térben és időben, területi-társadalmi egységeket alkotva. Kiszorulva a szociológiából – vagy még nem is ízesülve azal – a *tér* koncepciója az akkori társadalomkutatás egyes szakterületein élt: például az urbanisztikában, az igazgatástudományban, a különböző hálózatfejlesztésekben, az intézménytelepítés tervezésében. Hálózati térképek, tudáslaszok keletkeztek ugyan, de nem álltak össze társadalomföldrajzzá.

Érthető módon. A földrajzi megközelítések a 20. században (mint előzőleg mindig is) annyira politikailag terhelték voltak, oly sokszor szolgáltak politikai erődemonstrációt, politikai játszmákat és hatalmi törekvéseket, hogy a világháború utáni Magyarország tudományos kánonjából gyakorlatilag kitiltották őket. S ha maradtak is, inkább csak szomorú példaként arra, hogy tudós és tudománya miként válhat a politika kiszolgálójává. A háború utáni újjáépítés, a szovjet hatalmi szférába való betagozódás, az erőltetett és egyoldalú gazdaságfejlesztés lázában a gazdaságföldrajz tűnt legitimnek. Amit a társadalomföldrajz mondani tudott vagy tudott volna, azt a gazdaságföldrajz mondta el, jól vagy rosszul, de legitim módon.

A tér – a „territorialitás”, ahogy Nemes Nagy József egykori felsőoktatás-kutató, mondja – mégis ott lappangott a társadalomkutatások margóján, készen arra, hogy egyszer majd kiegészítse, teljessé tegye a még mindig rendkívül filozofikus szociológiát. Szelényi Ivánék városkutatásai, Hegedűs András és csapátának falukutatásai, a kibontakozó agrárszociológia, a fejét emelgető oktatáskutatás nemcsak fölfedezték maguknak a teret – mint szemléletmódot és mint alternatív megközelítést –, hanem mind több vizsgálatot is végeztek például az

oktatásökológia, a társadalmi tér és oktatási rendszer, az innovációk területi terjedése kérdéseiben (Benedek András, Deák Zsuzsa, Forray R. Katalin, Inkei Péter, Kozma Tamás, Vámos Dóra). Az ilyen vizsgálatok jobban kapcsolódtak a társadalomkutatások háború előtti előzményeihez, mint az újjászülető szociológia, amely viszont a nemzetközi trendekhez igazodott jobban.

Amit most, évtizedekkel később látunk – többek között ebben az emlékkötetben –, az a társadalomkutatás kiegészülése földrajzi megközelítésekkel, térségi vetületekkel, regionális fölismerésekkel és településtudományi eszközökkel. A társadalomföldrajz még mindig nem integráló tudomány, amely magába foglalná és egységes keretbe rendezné más társadalomkutatások eredményeit a területiség szemszögéből. De már ott van a palettán mint a társadalomkutatás egyik diszciplínája.

Ezt tükrözik ennek az emlékkönyvnek az írásai. Bár jórészt egy iskola (a debreceni) eredményei, egyúttal reprezentálják a tudomány állását is. Eszerint a társadalomföldrajz magába szívja, földolgozza és hasznosítja a legkülönbözőbb társadalomkutatás eredményeit. Határain pedig történészek, statisztikusok, demográfusok, szociológusok, néprajzosok, oktatás- és kultúrakutatók jelentkeznek. Az eredmény még mozaikos. De a társadalomföldrajz már úton van egy olyan társadalomtudomány felé, amelynek integráló ereje nem az idő (történelem), hanem a tér.

Ezért mozaikos ez az emlékkönyv. S ami összetartja, az a tudós és professzor, akinek az emlékére készült. Süli-Zakar István pályája – mint társadalomföldrajzos nemzedékének számos tagjé – tükrözi a társadalomföldrajz helykeresését egyrészt az alapkutatások, másrészt az alkalmazott kutatás-fejlesztések között. Az emlékkönyv nem közöl róla életrajzot (talán helyesen). Viszont a szerzők (valamint a recenzens) emlékezéseiből gazdag kép rajzolódik ki róla. Süli-Zakar István is egyike volt generációja helykeresőinek. Erre képzettsége, érdeklődése és tudományos pályafutása is rávitték. Olyan egyetemen végzett (Debrecen), ahol a történelmet és a földrajzot együtt, szakpárban tanították, ami ritkaság volt az ötvenes évek sokszoros felsőoktatási reformjai után, és ahol a társadalomföldrajzosok „nagy öregjei” tanítottak (például Enyedi György) vagy tanultak (például Beluszky Pál). Süli-Zakar Istvánnak is nehéz volt eldöntenie, hogy valójában történész-e vagy földrajzos, esetleg egy kicsit néprajzos, egy kicsit szociológus is. És hogy a térségi hagyományok melyik vonulathoz kapcsolódik (még beérkezett korában is gyakorta fölmerült benne például Szeged és vidéke).

Ezt a helykeresést nem mindenki vette észre, inkább sokoldalú érdeklődésnek értelmezték. Azért mégis az Alföld babonázta meg, annak is az északkeleti sarka, a Partium – ahogy ő értelmezte, benne Kárpátaljával. Nem annyira az az Alföld, amelyet például Kecskemétről vagy Szegedről lát az érdeklődő. Sokkal inkább az, amely benyúlik a romániai Biharba, átnyúlik az északkeleti sarkon túlra, amelyet most országhatárok vágnak szét (határmentiség), de egykor nem így volt (Partium), és a reménybeli holnapban sem így lesz (határon túlnyúló

kapcsolatok). Ebben a három határ keresztezte térségben volt igazán otthon. Itt építette kapcsolatait, toborozta hallgatóit, szervezte kurzusait és konferenciáit, indította útjukra tanítványait – kutatni, oktatni, ahogy maga is tette. Úgy volt „provinciális”, ahogy a patrióták szoktak lenni. Rajongott az ott élőkért, aggódott a sorsukért, tudni akarta a múltjukat és a belőle kinövő jövőt.

Ez az elkötelezettség vezette, különösen a rendszerváltozás után, az alföldi települések jövőjének tanulmányozásához. Ez vált lassan munkásságának fő motívumává: a hanyatlás végigkísérése és a kitörési pontok keresése. Írásai, előadásai és kutatásai sokszor olyan fölkeresések mentén születtek, amelyek az Alföld hanyatlásáról, de még inkább reménybeli megújulásáról szóltak. Egyik kedvenc példája az „Alföld halott szíve” volt (a Közép-Tisza-vidék) mint az egykori virágzás, a jelenkori stagnálás és a jövőbeni megújulás esete.

Süli-Zakar István széles körű érdeklődését tükrözi ez az emlékkönyv. Azok állították össze, akik hallgatták őt – tanulmányaik legalább egy pontján, hosszabb-rövidebb ideig –, akik kutatásaiba bekapcsolódtak, konferenciáin részt vettek, együttműködtek vele. Bár persze Debrecen-központú az együttműködők köre, de széles mind földrajzilag, mind tematikailag, mind műfajilag. Ez adja ennek az emlékkönyvnek a különlegességét. Nem egyszerűen a társadalomföldrajz sokszínűsége mutatkozik meg benne – kapcsolódásainak sokágúsága, hatókörének széles spektruma. Hanem tükröződik benne Süli-Zakar István is, aki úgy volt debreceni, hogy túlnyúlt a határokon, úgy volt az Alföld elkötelezettje, hogy országosan és nemzetközileg is elismertté vált.

Az egyetemi emlékkönyvek és akadémiai ünnepi kötetek (*Festschrift*, még angolul is) ideje lejárában van. Mind hátrább szorulnak a publikációk versenyt futásában, ahol ma már az egyes kiadók által kontrollált kiadványok („referált folyóiratok”) uralják a terepet. Mit tegyenek azok, akik – követve az akadémiai hagyományokat – mégis csak fejet hajtának professzoraik, kiemelkedő kollégáik, jeles pályatársaik emléke előtt? Az emlékkönyv szerzői és szerkesztői megmaradtak a hagyomány mellett, és jól tették. Most persze már érdemes arra törekedni, hogy minél többen ismerjék meg ezt a kötetet, férjenek hozzá, gondolkozhassanak rajta, vitakozhassanak vele.

Az emlékkötet címe nemcsak Süli-Zakar István tágas érdeklődésére, hanem a helykeresés bizonytalanságára is utal. Mintha a szerzők és a szerkesztők nem látták volna világosan, milyen irányba fordul tudományuk és benne saját kutatásuk. Minden fontos benne van már, de mintha hiányoznék a súlypont. A mozaik érdekfeszítően sokszínű – de még kissé szétszórt ahhoz, hogy a kívülről érkező társadalomkutatók egyértelműen eligazodjanak benne. Az integráló erő inkább a professzor, kevésbé a diszciplínája.

De ne fanyalogjunk, örüljünk! Emlékező kötet jelent meg, „seregszemle” a társadalomföldrajz mai állásáról „határon innen és túl”. A tanulságos, mindig érdekes, helyenként izgalmas és érdekfeszítő írásokat szívesen ajánlom azoknak, akiket a mai magyar valóság térbelisége és a mai magyar társadalomkutatás dilemmái érdekelnek.